

Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 24. – Ч. 1 / Редкол. : А. В. Козлов (відп. ред.) та ін. – К. : Акцент, 2006. – С. 489 – 496.

Наталія Манич

Трансформація моральної поведінки в легальну як ознака духовної деградації персонажів прози Микити Чернявського

XXI століття, крім блискавичного технічного прогресу, принесло й кризу духовності, яка своїм корінням сягає ще кількох десятиліть вглиб історії. Причини цієї кризи могли бути різними: від переходу до споживацького способу життя в постіндустріальному суспільстві до специфічних умов історичного розвитку кожної окремої нації. Проте наслідки виявилися майже однаковими – людина почала втрачати духовні цінності та ідеали, руйнуючи у власному внутрішньому світі систему, яка століттями чи навіть тисячоліттями формувалася як диференційні ознака *Homo sapiens*. Тому на сучасному етапі розвитку цивілізації актуальною постала проблема пошуку джерел відновлення духовності людства. Одним з таких джерел, безперечно, слід вважати й літературу, оскільки художнє слово має неабиякий вплив на свідомість людини, навіть незалежно від того, чи відчуває цей вплив читач або слухач.

Але в контексті даної проблеми виникає питання про те, яка література претендує на роль джерела духовності. У конкретних умовах існування українського суспільства XX століття на перший план вийшла література загальнонаціонального рівня (і лише та її частина, яка відповідала вимогам офіційної ідеології). Це спричинило певне послаблення уваги до творчості регіональних авторів або занадто спрощене її потрактування. За роки незалежності України ця ситуація почала змінюватися на краще: поступово

дослідження літературної спадщини письменників рідного краю зайняли належне місце в українському літературознавстві.

Звернення до творчості саме Микити Чернявського зумовлене непересічною роллю письменника в культурному житті Луганщини, адже саме він стояв біля джерел створення обласної організації Спілки письменників України, чимало зробив для справи увічнення пам'яті відомих культурних діячів (В.Сосюри, Б.Грінченка, В.Даля), а головне – лишив по собі чималий творчий доробок, що налічує більше 20 збірок поезії, кілька масштабних романів, повісті, оповідання, документальні нариси, численні публіцистичні твори тощо.

Об'єктом дослідження в даній роботі було обрано повісті й оповідання Микити Чернявського, опубліковані у 80-90-ті роки ХХ століття, оскільки ці твори менше позначені впливом офіційної радянської ідеології, а отже об'єктивніше відбивають особливості авторського світовідчуття. Метою роботи є спроба дослідити шляхи зображення письменником процесу духовної деградації людини, зокрема відбиття трансформації її моральної поведінки в поведінку суто легальну.

Творча спадщина Микити Чернявського є достатньо вагомою, щоб не лишитися поза увагою дослідників: у різні роки в численних рецензіях, нарисах, передмовах, статтях і газетних замітках до неї зверталось багато науковців і письменників. Серед них такі, як І.Білогуб, М.Малахута, М.Ночовний, І.Савич, П.Будівський, М.Дубина, М.Щепенко, І.Низовий, Б.Степанюк, О.Неживий тощо.

Частина праць згаданих дослідників (серед яких є й відомі письменники) не може бути використана для наукового вивчення спадщини митця, оскільки вони мають мемуарний характер і часто написані художнім стилем. Через це лише окремі згадані в них факти є цінними для науковців. З іншого боку, деякі матеріали на сучасному етапі постають застарілими та заангажованими. З'являються й нові дослідження: у вересні 2006 року аспірантка Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка О.Кулініч вдало захистила кандидатську дисертацію за творчістю Микити Чернявського,

проте доробок автора ще потребує подальшого детального вивчення та переосмислення з позицій сучасного літературознавства.

Перш, ніж звернутися безпосередньо до творів письменника, слід з'ясувати деякі теоретичні положення, зокрема значення термінів в умовних опозиціях “моральність – легальність” і відповідно “моральна поведінка – легальна поведінка”. Духовність, за визначенням філософського енциклопедичного словника, постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини [Філософський 2002: 179]. Усі чотири згадані поняття тісно пов'язані саме з останнім елементом духовності, тобто зі свідомою чи несвідомою морально-аксіологічною настановою особистості. Легальність у даному випадку – це законність, відповідність поведінки *зовнішньому* закону на відміну від моральності – поведінки, що відповідає *внутрішньому* закону добродійності; легальний – це законний, той, що відповідає закону. Легальність – дійсний закон сучасного життя (головне – не бути поміченим), а справжня моральна відповідальність практикується надзвичайно рідко [Філософський 2003: 239]. Звідси випливає, що намагання досягти добродійності й праведності засобами зовнішнього тиску, без достатньої внутрішньої мотивації, вступають у протиріччя з ціннісним аспектом морального самоствердження людини, породжують “легальні”, а не “моральні” вчинки [Філософський 2002: 397]. Ці ідеї вперше були запропоновані Кантом, і він же стверджував, що дія лише тоді має моральність, коли вона не тільки відповідає певному закону добродійності, а й сама по собі витікає з ідеї обов'язку [Філософський 2003: 283].

Якщо ж людина порушує настанови, які століттями плекалися народом як частина певного духовного ідеалу, то в такому випадку вона починає втрачати моральність, і в той же час може продовжувати діяти в межах зовнішнього закону. Тобто відбувається трансформація моральної поведінки в суто легальну.

До змалювання даного процесу Микита Чернявський звертався неодноразово, хоча ця трансформація й не була безпосереднім об'єктом

зображення. Але зважаючи на тотальну антропоцентричність творчості письменника, на його безперервні пошуки джерел внутрішніх сил людини, такий елемент духовної деградації особистості поза увагою митця лишитися не міг. Прикладами можуть бути такі твори: оповідання “Заїмка”, “Кого шукав?”, “Смерть Сателіта”, а також повість “Каяття без вороття”.

Найпростіше Чернявський відтворює процес духовного падіння персонажа оповідання “Кого шукав?”. Фабула твору нескладна: Михайло Біба, донбаський шахтар, їде на зустріч з власним батьком, який нібито зник після війни. Сподіваючись знайти рідну людину, Михайло вельми розчарується – батько (Кузьма Петрович Зозулька) виявляється пияком і син його зовсім не цікавить. Щоб позбутися небажаного “родича”, Зозулька (доволі промовисте прізвище) розповідіє Михайлові, що справжнім його батьком є фронтовий товариш Кузьми Данило Максимович Здоровега. Далі автор через композиційний прийом спогадів звертається саме до умов духовного падіння Кузьми Петровича: війна захоплює у вир амбітного чоловіка, робить його ставлення до моральних цінностей несерйозним, змушує навіть розпрощатися з коханою жінкою. Кілька десятиліть відділяють героїв оповідання від тих подій, але Зозулька так і не зміг відновити свій внутрішній світ, а проблиски докорів сумління тануть у чарці горілки: “У підсвідомості проблиснуло каяття, та він погасив його недопитою чаркою, яку дружина не встигла прибрати” [Чернявський 1989: 246].

Для підсилення зображення такої деградації внутрішнього світу людини Чернявський вводить в оповідання контрастний персонаж – образ Данила Максимовича Здоровеги змальовано так же детально, як і образ Зозульки, але ставлення автора до нього пройняте щирою симпатією. Письменник ніби підкреслює, що людина, яка перебувала в тих же життєвих обставинах, що й Зозулька, і не втратила моральних основ своєї поведінки, гідна поваги.

Оповідання “Смерть Сателіта” чіткіше розкриває саме процес трансформації моральної поведінки в суто легальну. Герої твору опиняються в ситуації, характерній для тоталітарного устрою Радянського Союзу: голова

сільради Лазар Лазарович Шкурко на прізвисько Сателіт через особисту образу починає безпідставно переслідувати односельця Миколу Сидоренка, використовуючи при цьому своє службове становище. Якщо оцінювати його дії з позицій моральності, то Шкурко чинить негідно й несправедливо. Але легальність своєї поведінки Сателіт не хоче ставити під сумнів, тому й пише численні анонімні наклепи та скарги на Сидоренка, якого через це виключають з партії та позбавляють посади директора школи. Через те, що довести причетність Шкурка до подій неможливо, він перебуває в межах чинного закону, але поза межами моральних настанов. Поступово ситуація доходить до критичної межі, духовний світ Лазаря настільки бідніє, що він починає “боротися” навіть проти власного сина. Щоб показати безвихідь існування такої духовно збіднілої людини, Чернявський завершує оповідання трагічним епізодом – самогубством Сателіта. Проте ця смерть не викликала співчуття в односельців: “...А те, що сталося наступного дня після перевиборів, зовсім не потрясло нікого. Молодого Шкурка вибрали-таки на місце старого Лазаря Лазаровича, а самого його похоронили” [Чернявський 1989: 312]. Отже, бачимо моральний закон виявився все ж таки впливовішим, ніж закон легальний.

Оповідання “Заїмка” набагато гостріше розкриває процес духовної деградації людини, оскільки в ньому письменник зачепив ще й актуальні проблеми суспільного характеру. Зокрема Чернявський показав моральне зубожіння деяких посадовців вищих владних структур.

У цьому творі, як і в багатьох інших, що належать перу письменника, стрижнево проходить ідея того, що лише людина, яка не відірвалася від власної землі та не втратила зв’язок зі своїм родовим та національним корінням, може зберегти у вирі життєвих обставин кращі душевні риси та моральні якості. Саме такими людьми автор вважає селян. Навіть тоді, коли за сюжетним задумом Чернявський відриває їх від рідної землі, він все одно вказує на їх природну винятковість. Наприклад, в оповіданні “Заїмка” Чернявський опосередковано через погляди іншого персонажа так характеризує головного героя Петра

Нескребу: “...Колишній гірничий технік Артистов тут же запримітив у Нескребі любов до землі, мудру селянську вмілість у підборі людей за їх діловими якостями та одержимість у роботі...” [Чернявський 1989: 271].

Проте й цей персонаж не уникає духовної деградації: разом з іншими номенклатурними працівниками він влаштовує таку собі “заїмку”, будиночок за містом для таємних зустрічей з коханками. Спочатку Нескреба прислухається до власних моральних настанов, але згодом страх втратити посаду, бажання прислужитися вищим посадовцям роблять свою справу – він зраджує дружину, стає постійним гостем “заїмки”. Але від вже розглянутих персонажів оповідань Петро відрізняється тим, що ще не остаточно втратив духовних ідеалів – його нестерпно мучать докори сумління, не дають спати в ночі та дивитися людям в очі. Певним каталізатором тих переживань є Демид Архипович, друг батька Нескреби. В одному з авторських відступів Чернявський зазначає: “Демид Архипович – біль і совість Нескреби” [Чернявський 1989: 274]. І це дійсно так: хоча відверто старий і не дорікає Петрові, проте тому вистачає й погляду, аби відчувати свою провину.

У даному оповіданні Микита Чернявський дещо по-іншому підходить до проблеми трансформації моральної поведінки в легальну: автор доводить, що зворотній шлях все ж таки існує. Через це змушує Петра Нескребу під час пожежі в “заїмці” пройти певне духовне очищення та відчувати, що легальна поведінка, позбавлена моральної основи, – це злочин проти людей і проти себе самого.

Подібний випадок боротьби людини з власним “я” зображено й у повісті “Каяття без вороття”, але в даному творі ця боротьба ускладнена ще й тим, що герой мимоволі опинився перед моральним вибором.

На перший погляд, повість побудована навколо гострого зовнішнього конфлікту, але в основі твору лежить все-таки зовсім інший вид суперечності – внутрішній, психологічний конфлікт головного героя, його постійні, неминучі докори сумління, переживання, які безпосередньо впливають на розвиток усіх сюжетних ліній.

Історія Миколи Погубенка за своєю суттю не є дуже складною: під час Великої Вітчизняної війни він опиняється в німецькому полоні, мимоволі стає наглядачем полонених, потім з полону йому вдається втекти, через деякий час Микола знов потрапляє на фронт, вступає в партію, після війни стає головою колгоспу. Проте спогади про власний злочин, про зраду під час війни, про допомогу фашистським окупантам не дають спокою ані на хвилину, герой навіть хотів піти з рідного села працювати в шахті, аби хоч трохи послабити власне почуття провини: “Миколу гнала з дому таємниця, що жила в ньому, не даючи спокою ні в снах, ні наяву, розпирала груди, тиранила мозок, гнула додолу при зустрічі з односельцями” [Чернявський 1989: 29].

Певну роль у розвитку внутрішнього конфлікту Миколи Погубенка відіграє його батько Дем'ян Дем'янович. З одного боку, він співчуває Миколі, підтримує його, перебирає на себе частину переживань, навіть смерті опирається, бо знає, як синові буде важко самому: “Поки поралися біля хати, дізнався про Миколині поневіряння, бодай було вік про них не знати. Та добре, звичайно, що не приховав нічого, хоч помирати тепер те все не дає ” [Чернявський 1989: 13]. З іншого ж боку, саме батько різко виголошує найболючіше для героя питання: чому той одразу не розповів про свій злочин? “Треба йти, куди слід і про все розповісти... Чого каєшся? Адже бачив, як він [Батура] поведився з полоненими? Ото про все й оповідай. Якщо своїх не катував...” [Чернявський 1989: 30]. Звісно, такими словами старший Погубенко лише поглиблює та загострює внутрішній конфлікт сина, проте в той же час образ батька є ніби мірилом моральних якостей, певним еталоном життєвих настанов. Саме він намагається врятувати сина від духовного падіння, від остаточної втрати доброчинності. Можна зробити припущення, що саме тому композиційно твір будується все ж таки навколо Дем'яна Погубенка й повість є описом останніх годин його життя, і він ніби постійно присутній десь на підсвідомому рівні всіх болючих спогадів сина, як живе втілення сумління. Розв'язка повісті лишається відкритою – автор не показує остаточний вибір

Миколи, а читач має змогу самостійно, відповідно до власних моральних аксіом, домислити поведінку героя.

Як бачимо, проблема моральної деградації особистості відверто хвилювала Микиту Чернявського, він намагався знайти шляхи її розв'язання на сторінках власних творів, використовуючи при цьому широкий спектр художніх прийомів (введення контрастних персонажів, персонажів, що є уособленням моральної дилеми, відтворення внутрішніх монологів героїв, незавершеність сюжетних ліній тощо). Дана робота є лише спробою поглянути на окремі елементи концепції людини, яку письменник вибудовував протягом усього творчого життя. І, звісно, ще багато творів автора (як прозових, так і поетичних) потребують подальшого дослідження в аспекті їх духовної значущості.

БІБЛІОГРАФІЯ

Философский 2003 – Философский словарь/ Под ред. Георги Шишноффа. – М.: Республика, 2003. – 575 с.

Філософський 2002 – Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 472 с.

Чернявський 1989 – Чернявський М. Батькові руки: Повісті, оповідання. – К.: Радянський письменник, 1989. – 335 с.